

UOT:908.

**ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ GƏNCƏBASAR BÖLGƏSİNİN
METALIŞLƏMƏ SƏNƏTİ**

İsayeva Könül Vəkil qızı, Həsənova Rəya Asif qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutu
gdu-tc-az-tarixi@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanın orta əsr abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bir sıra problemlərinin həllinə yardımçı olmaqla yanaşı, müəyyən məsələlərin, xüsusilə, mədəniyyətlə bağlı məsələlərin çözülməsi işinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir. Bu baxımdan müstəqillik illəri məhsuldar olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatların nəticələrinin yazılı qaynaqların məlumatları ilə müqayisəli təhlili Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinin yerinin dəqiqləşdirilməsinə imkan vermişdir. Bununla yanaşı Gəncəbasar bölgəsində metalişləmə sənətinin inkişafı və onun digər regionlarla oxşarlığı tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Goranboy, Mingəçevir, Naxçıvan, oraq, bıçaq, dəmir, sərvət

Ключевые слова: Геранбой, Мингячевир, Нахчыван, серп, нож, железо, богатство

Key words: Goranboy, Mingachevir, Nakhchivan, sickle, knife, iron, wealth

Tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda sənətkarlıq sahələri içərisində metalişləmə xüsusi yer tutur. Bu haqda həm arxeoloji materiallardan, həm də yazılı qaynaqlarda kifayət qədər məlumatlar vardır (2, 33; 3; 8;12, 143).

Təbii sərvətləti və faydalı qazıntıları bol olan Azərbaycanda qədim zamanlardan başlayaraq bütün orta əsrlər və sonrakı dövrlərdə metallurgiyanın inkişafı üçün zəmin olmuşdur.

Gəncəbasarda, xüsusilə də Goranboy və ətraf ərazilərdə arxeoloji tədqiqat işləri aparan A.Məmmədov metalişləmə sənətkarlığının aparıcı sahələrindən olan dəmirçilikdən bəhs edərkən bildirir ki, bu ərazilərdən əldə edilən və ilk orta əsrlərə aid metal qırıqları korroziyaya uğradığından onların hansı məqsədə xidmət etdiyini müəyyənləşdirmək çətindir. İnkişaf etmiş orta əsr təbəqələrindən isə bıçaqlar, sancaqlar və s. məmulatlar əldə edilmişdir ki, bunlar da XI-XIII əsrin əvvəllərində Şətəldə metalişləmə sənətinin inkişaf etdiyini təsdiqləyir (11, 76-77).

Bu bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş metal məmulatlar əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1.Məişət yönümlü əmək alətlərindən: vazalar, süzgəclər (aşsüzənlər), bıçaq tiyələri, qıfıllar, qayçılar vəs.

2.Təsərrüfat yönümlü əmək alətlərindən: dəmir kotan, bel, dırnıqlar, kələntilər, dəhrələr, oraqlar, rəzələr, mıxlar, kərkilər, yavalər, at əsləhəsinin bəzi hissələri, ticarət avadanlıqları və s.

3.Silahlardan: qılınclar, ox və nizə ucluqları, baltalar, zəncirlər vəs.

4.Bəzək əşyalarından: sırğalar, boyunbağlar, üzüklər, baş daraqları və s. daha önəmli yer tutmuşdular".

Sənətkarlıqda metalişləmənin əhəmiyyətli sahəsi olan dəmirçilik məmulatlarının böyük əksəriyyətini kənd təsərrüfatı alətləri təşkil edir. Bu alətlərin istifadə olunduqları istiqamətlərdən asılı olaraq 3 qrupa ayırılır. 1-ci qrup əmək alətlərinə şum, 2-ci qrup əmək alətlərini biçin, 3-cü qrup əmək alətləri isə bağ və bostan alətləri təşkil edir".

Gəncəbasar ətrafındakı yaşayış yerlərində arxeoloji qazıntılardan əldə edilən materiallara əsasən bu qənaətə gəlmişdir ki, tədqiq olunan dövrdə torpaq dəmir gavahınlı xış

və kotanla şumlanmışdır. Nəzərə çatdıraq ki, belə gavağın qalıqlarına həm də dövr etibarı ilə Mingəçevir 2 Nəli yaşayış yerindən (16, 68), Beyləqan, Qəbələ arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinmişdir.

Belə alətlər Naxçıvandan da tapılmışdır. Biçin alətlərindən bəhs edərkən nəzərə çatdıraq ki, bu oraqların forma quruluşlarını və ölçü standartlarının müasir oraq nümunələrinə yaxınlığını qeyd edən tədqiqatçı V.A.Qasımlı uzun müddət torpaq altında qaldığından bu alətlərin korroziyaya uğradığını bildirir. Arxeoloji mənbələrdən məlumdur ki, bu oraq nümunələri müasir oraqlara yaxındır və onların analoji nümunələrinə Nyüdi (14, 64) və Mingəçevir (16, 68-69) qazıntıları zamanı rast gəlinmişdir.

Gəncəbasar bölgəsində və xüsusilə də mingəçevir bölgəsində aşkarlanan dəryazlar müasir dəryazlardan fərqli olaraq tiyələrinin uzunluğu 4-5,2 sm-dir.

Bu dəryazların oxşar nümunələrinin Mingəçevirdən (16, 69), Qəbələdən, Öranqaladan da aşkar edilməsi orta əsrlərdə bütün Azərbaycan ərazisindəki dəryazların eyni formada olmasını əsaslandırır.

Müxtəlif forma və ölçülərə malik olan bıçaqların analoji nümunələrinə Qəbələ, Bakı (9, 16), həmçinin, Şimal Şərqi Azərbaycanın Şabran, Canaxır,

Sərkərtəpə və Salmanbulağından əldə edilmiş materiallar arasında təsadüf edilmişdir (5, 131-132).

İlk müstəqillik illərində Gəncəbasar ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparmış alim A.Məmmədov yazır ki, "... Bu bıçaqların tiyələri hər iki tərəfdən uca doğru getdikcə sivriləşir. Onların uzunluğu 12 sm, tiyəsi 30 sm olub, 1.8 metr dərinlikdən tapılmışdır". Alim bu məişət əşyalarını XI-XIII əsrlərə aid olduğunu bildirir (11, 79).

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən silah istehsalı hər zaman dövlətin və dövlət başçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Müharibələrin intensiv xarakter daşdığı orta əsrlər dövründə metalışləmənin xüsusi bir sahəsi olan dəmirçiliklə məşğul olan sənətkarlara məxsusi hörmət edilmiş, onlar hətta cəmiyyətiən yüksək zümərəsinə daxil olmuş, nüfuzlu din xadimləri ilə bir səviyyədə dayanmışlar (10, 83).

Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş silahlar daşdıqları vəzifələrə görə to myd əsasən uzaqvuran və hücum silahlarına bölünürlər. A.M.Məmmədov bildirir ki, cıdalar əsasən yarpaqvari və uzadılmış konus formasındadır. Onların sap geydirilən hissəsi iki formada-küplü və tiyəli hazırlanırdı. Ölçüləri müxtəlifdir (11, 78).

V.Blavatskiy əsərinə istinad edən Ə.Əliyev vurğulayır ki, Azərbaycan ərazisindən əldə olunmuş bu növ cıdalar daha çox Roma cıdaları (pilum) ilə uyğunluq təşkil edir (7, 86).

1992-ci ildə Şərqi Gəncəbasarda arxeoloji tədqiqatların yekunlaşdıran arxeoloq A.M.Məmmədov buradakı tapılmış nizə ucluqları barədə yazır ki, "Şətəl şəhər yerindən əldə edilən nizə ucluqlarından ikisi yarpaqvari formada olub birinin uzunluğu 23 sm, o birisi 21 sm-dir. Digər isə konusvari formada olub, uzunluğu 16 sm-dir. Birinci qrup nizələrin yalnız sulğuncunun, ikincilərdə isə həm sulğuncunun, həm də gövdənin en kəsiyi dairəvi formadadır (11,78).

Nəzərə çatdıraq ki, bu tip nizə ucluqlarına Mingəçevirin (7, 59) qəbir abidələrində də rast gəlinmişdir.

Gəncəbasarda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş ox ucluqları haqqında ətraflı məlumat verən arxeoloq alim A.M.Məmmədov 1993-cü ildə nəşr etdirdiyi "Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə " adlı Tarixi-arxeoloji tədqiqat əsərində belə ki, "Gəncəbasardan tapılmış silahlar içərisində ən kəsiyi rombvari dairəvi və oval formasında olan ox ieluqları əksəriyyət təşkil edir. Onlar çoxu ikiqulaq tökmə üsulu ilə hazırlanıb, ucu yumuru yarpaqvari formadadırlar". Qeyd etməliyik ki, həmin silahların kütləvi istehsalı əlaqədar olaraq onlar

tökmə üsulu ilə hazırlamışlar (11, 78). Diqqətçəkəndir ki, belə ox ucluqlarına Beyləqan (6, 53),

Bərdə (13, 18) şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntıları zamanı da təsadüf edilmişdir.

Gəncəbasar ərazisindən əldə edilən və orta əsrlərə məxsus ox ucluqları haqda bunları qeyd etmək olar: “1.Dəmir ox ucluğu. Həddən çox korroziyaya uğrayıb. Yarpaqvari formalıdır. Uzunluğu 4,8sm, eni 3 sm -dir. 2.Dəmir ox ucluğu. İkiqanadlı olub, bir hissəsi sınıb, uzunluğu 5,5 sm-dir. 3. Dəmir ox ucluğu. Orta hissədən uzunboyu simmetrik olaraq sınıb. 4. Dəmir oxucluğu. Orta hissədən sınıb, ikiqanadlıdır. Uzunluğu 6 sm-dir. Qanad hissəsinin çıxıntıyadək uzunluğu 3 sm-dir (1, 111)

2006-2011-ci illərdə orta əsr Şəmkir şəhərindən aşkar edilmiş ox ucluqlarını tədqiqatda cəlb edən T.M.Dostiyev bildirir ki, oxun gövdəsi və lələk hissəsi ağacdən olduğundan dövrümüzədək gəlib çatmamışdı, lakin ucluqları metaldan və sümükdən hazırlandığı üçün nisbətən yaxşı mühafizə olunmuşdur. Ox uzaq məsafədən hədəfi sıradan çıxarmaq məqsədilə yaydan atılan döyüş ləvazimatı olub iki səciyyəvi əlamətə malikdir. Birincisi qısa zaman kəsiyində hədəfə doğru böyük bir məsafəni qət edə bilməsini, havada sabit uçuşunu təmin edən aerodinamikliyi, ikincisi isə hədəfin daxilinə girərək onu məhv etməsi" (4, 76).

Ox ucluqları Orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı II qazıntı sahəsi istisna olmaqla bütün qazıntı sahələrindən aşkarlanmışdır. Buradan aşkar edilmiş ox ucluqlarının hamısı metaldan hazırlanmış və sulgunludur.

T.Dostiyev orta əsr Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanmış ox ucluqlarını pərin en kəsiyinə görə yastı, dairəvi, kvadrat, dördtilli, yastı-dördtilli, yastı üçtilli olmaqla aşağıdakı kimi qruplaşdırır.

- 1.En kəsiyi dairəvi ox ucluqları - bunlar iki tiplə təmsil olunub.
- 2.Pərinin en kəsiyi kvadrat formalı ox ucluqları- bunlar doqquz tiplə təmsil olunub.
- 3.Pərinin en kəsiyi dördtilli olan ox ucluqları bunlar dörd tiplə təmsil olunub.
- 4.Pərinin en kəsiyi yastılaşıdırılmış dördtilli formalı ox ucluqları- bunlar dörd tiplə təmsil olunub.
5. Pərinin en kəsiyi yastı-üçtilli ox ucluqları- bunlar iki tiplə təmsil olunub.
6. Pərinin en kəsiyi yastı ox ucluqları bunlar isə on tiplə təmsil olunmuşdur. (4, 77-78).

Orta əsr Şəmkir yerindən aşkar edilmiş oxucluqları barədə tədqiqatın yekunlaşdıran alim T.Dostiyev yazır ki, "Şəmkir şəhər yerindən tapılmış ox ucluqlarının yaxın oxşarları Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından tapılmış ox ucluqları arasında eləcə də müsəlman şərqində və türk xalqlarının ox ucluqları arasında vardır (4, 79).

Metal məmulatı içərisində zərgərlik məmulatının da üstünlük təşkil etməsi orta əsrlərdə bəzək əşyalarına olan tələbatın önəmini göstərən amillərdəndir (15).

Ədəbiyyat

- 1.Abbasov F. Ə. Şabranda dəmirçilik(2003-cü ilin arxeoloji tədqiqat materialları əsasında) Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası №2
- 2.Bəşirov R.Y. Naxçıvanın orta əsr dəmirçixanaları haqqında//A.A. №1-4 Bakı,2002
3. Bəşirov R.Y. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti(IX-XVII əsrlər) Bakı,2006
4. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış ox ucluqları, Bakı, 2013
5. Dostiyev T.M. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə, Bakı, 2001
- 6.Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri: tarixi arxeoloji tədqiqat. Bakı, 1979
7. Əliyev Ə.Ə. Qədim Alban silahları, Bakı 2008
8. İbrahimov F.Ə. Azərbaycan orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XII) Bakı, 1988
9. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi, Bakı, 1995
10. Quliyev N., Tağızadə N. “Metal və xalq sənətkarlığı” Bakı, 1964

11. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV –XIII əsrlərdə, Bakı 1993.
12. Musa Kalankatlı. Alban tarixi, Bakı, 2006.
13. Nuriyev A.B. Bərdə arxeoloji ekspedisiyası 1985-ci il hesabatı // ÇTŞAH-396
14. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV-b.e. III) Bakı, 1982.
15. Rəcəbov B.Ə. Orta əsr Bakı şəhərində zərgərlik sənətinin inkişafı haqqında// BUX HES, 2010, № 4
16. Qasımlı V.A. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, Bakı, 1961

МЕТАЛЛИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО ГЯНДЖАБАСАРСКОГО РАЙОНА В СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОД

Исаева Конул Векиловна, Гасанова Роя Асифовна

Резюме

Помимо помощи в решении ряда проблем, археологические исследования, проводимые в средневековых памятниках Азербайджана, внесли неоценимый вклад в решение отдельных вопросов, особенно вопросов, связанных с культурой. В этом плане годы независимости были плодотворными. Сравнительный анализ результатов археологических исследований с данными письменных источников позволил уточнить расположение ряда городов Азербайджана. Кроме того, изучено развитие искусства метелишмы в Гянджабасарском районе и его сходство с другими регионами.

THE METALLIC ART OF GANJABASAR REGION DURING THE MEDIEVAL PERIOD

Isaeva Konul Vekil, Hasanova Roya Asif

Summary

In addition to helping to solve a number of problems, archaeological research carried out in the medieval monuments of Azerbaijan has made an invaluable contribution to solving certain issues, especially issues related to culture. In this regard, the years of independence were fruitful. A comparative analysis of the results of archaeological research with data from written sources made it possible to clarify the location of a number of cities in Azerbaijan. In addition, the development of the art of snowstorm in the Ganjabasar region and its similarities with other regions was studied.

Rəyçi: dosent Musayev Etibar

Daxil olma tarixi 14 fevral 2024-cü il